

ग्रामीण अर्थव्यवस्था रोकड विरहित व्यवहार : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. विशाल दिलीप वाणी

श्री. पी. एल. श्रॉफ कला, वाणिज्य महाविद्यालय, चिंचणी ता. दहाणू जि. पालघर

जगभरातील धोरणकर्त्यांमध्ये कॅशलेस रोख रहित अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने मार्गक्रमण करताना ती पडताळून पाहताना प्रचंड उत्सुकता आहे आर्थिक व्यवहारांमध्ये रोखीने व्यवहार करण्याचा पगडा आपल्यामध्ये ठसून भरलेला आहे आर्थिक व्यवहारांची नोंद ठेवणे खूपच फायद्याचे असते याचे प्रथम कारण म्हणजे शासनाच्या कर वसुलीमध्ये याची खूप मदत होते दुसरे म्हणजे अवैद्य व्यवहारांच्या मागोवा घेण्यासाठी त्याचा फायदा फास्ट करण्यासाठी हे परिणामकारक ठरते तिसरे म्हणजे असंघटित क्षेत्राच्या समस्या समजून घेण्यासाठी त्याबद्दलचा अंदाज वर्तवण्यासाठी याचा फायदा होतो आणि शेवटी शासकीय कार्यक्रमांमध्ये होत असलेली गळती या आर्थिक तूट थांबवण्यासाठी ही महत्वपूर्ण ठरते

जेव्हा जेव्हा कॅशलेस व्यवहार केले जातील तेव्हा तेव्हा या व्यवहारांवर डिजिटल पावले उमटलेले असतील ज्या प्रणालीमध्ये कॅशलेस व्यवहाराला प्रोत्साहित केले जाते आणि जिथे ग्राहकाला प्रोत्साहन वेतन इन्स्टिट्यूट देऊन प्रत्यक्ष रोखीचा नोटांचा वापर टाळला जातो ते व्यवहार पारदर्शी असतात असे मानले जाते यामध्ये बँका अंतर्गत व्यवहार खूप वाढून प्रत्यक्ष नोटांचा व्यवहार टाळणे अपेक्षित आहे काळा पैसा आणि भ्रष्टाचार यांच्याविरुद्ध लढा देण्याचा हा कदाचित प्रशस्त मार्ग ठरू शकेल कॅशलेस व्यवहारांची आर्थिक पावले उमटणे अनेक अर्थाने फायदेशीर आहे याचा महत्वपूर्ण फायदा असा आहे की त्यामुळे सार्वजनिक वितरण प्रणाली आधी कार्यक्षम होते इस सन 2023 मध्ये ठरलेल्या नियोजन आयोगाच्या अंदाजानुसार सार्वजनिक वितरण प्रणाली मधील केवळ 27% भाग नियोजित अल्प उत्पन्न गटातील लोकांपर्यंत पोहोचलेला होता

कॅशलेस व्यवहारांच्या दिशेने मार्गक्रमण करताना डिजिटलायझेशन व्यवहार एक मार्ग आहे इलेक्ट्रिक मशीन मध्ये वापरायला प्रोत्साहन देऊन कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे आपण प्रगती करू शकू त्याचबरोबर या माध्यमातून योग्य वातावरण निर्मिती करू शकू आणि डिजिटल व्यवहारांची सवय समजला लावू शकू शासनाने केलेली नोटबंदीची चळवळ ही देखील कॅशलेस व्यवहारांच्या भल्यासाठी चालेल असे असताना देखील या कॅशलेस मोहिमे अंतर्गत खूप अडथळे आहेत मात्र भवितव्य उज्वल देखील आहे

सद्यस्थितीत आपला देश हा जगातील एक आश्वासक उत्कर्षाच्या वाटेवरील अर्थव्यवस्था असणारा देश आहे ज्याला कृषीप्रधान ग्रामीण अर्थीष्ट लाभलेली आहे यामध्ये असंघटित क्षेत्रातील सुमारे 68.84% इतकी लोकसंख्या व्यापलेली आहे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 20% इतका वाटा यामध्ये आहे तर 80% रोजगार यामध्ये सामील आहे देशाच्या एकूण संख्येच्या दोन तृतीयांश घरे आहेत ज्यामध्ये 870 दशलक्ष लोक राहतात अशा सर्वाना कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे वळवणे हे आगामी दशकातील आव्हान असेल असा अंदाज वर्तवण्यात येत आहे की ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या 50% हे व्यवहार इंटरनेटच्या वापरणाऱ्या ग्रामीण ग्राहकांची संख्या 2015 साली देखील 120 दशलक्ष वरून 2020 मध्ये 315 दशलक्ष इतके होईल 18 ते 50 वयोगटातील 160 लोकांचा यात समावेश असेल आणि त्यातील 30% हे इंटरनेट वापरामुळे प्रगतीपथावर असतील या ठिकाणी एक गोष्ट नमूद करावी लागेल की इंटरनेटच्या वापरातील ग्रामीण वाढीने शहरी वापरावर मात केली असेल

सुमारे 93% ग्रामीण भागातील लोकांकडे डिजिटल व्यवहार करण्याची क्षमता नाही याकरिता विविध उपायांवर उपाय योजना सुरू केल्या आहेत त्यातील गरिबांकरिता शून्य रकमेची खाती हे देखील महत्त्वाचे पाऊल आहे परंतु या मार्गातून बँकेचा विकास मात्र झाला नाही कारण बहुतांशी कर्जदारांना देण्याकरिता बँकांकडील निधी अपुरा आहे

इसवी सन 2001 साली रिझर्व बँकेच्या अहवालानुसार भारतामध्ये दर एक लाख लोकसंख्येला 5.3% बँक शाखा असे प्रमाण होते आज ते प्रमाण 7.8 इतके

आहे.

अप्रत्यक्ष फायदे

कॅशलेस व्यवहारांना प्रोत्साहित करत असताना तीन प्रकारचे अप्रत्यक्ष फायदे आहेत ते असे

1. यामध्ये सर्व तारेच्या आर्थिक बाबींचा समावेश असेल
2. सर्व तऱ्हेच्या आर्थिक व्यवहाराची नोंद असेल
3. बँक व्यवहारासाठी दोन पक्षांना पार्टी अल्प किंमत मोजावी लागेल

भारतामध्ये प्रति एक लाख लोकसंख्येला 7.8% बँक शाखा असे प्रमाण असले तरी भौगोलिक दृष्ट्या 100 चौरस किलोमीटर या क्षेत्रासाठी तीन पेक्षाही कमी शाखा असे हे प्रमाण आहे विशेष करून 45% ग्रामीण भागातील 28% शहरी भागातील आणि 38% कुटुंबांना बँकांची उपलब्धता आणि सहवास त्यांच्या आवडीनुसार विशिष्ट बँकांसाठी ठरविता येत नाही यातील क संदर्भातील हे विधान कोणत्याही

अर्थव्यवस्थेकरिता लागू पडते परंतु अ आणि ब हे विधान भारता करिता विशेष लागू पडतात आपल्याला असे वाटते की प्रत्येक आणि प्रत्येक कुटुंबाने बँक विषयी साक्षर होणे गरजेचे असून त्यांचा बँकेवरील वावर वाढवायला हवा मात्र बँकांमधील फक्त वावर असणे हे मात्र पुरेसे नाही त्याकरिता हे मत पूर्ण आहे की भारतातील 90% मनुष्यबळ असंघटित क्षेत्रातील आहे आणि बँकातील वावराकरिता त्यांना नाहक आणि अधिक किंमत मोजावी लागते दैनंदिन मजुरीवर आधारित हे विधान आहे ज्याप्रमाणे फक्त नवनवीन शाळा बांधून आपल्याला साक्षरता आणता येणार नाही त्याचप्रमाणे फक्त खाती उघडून नागरिकांना डिजिटल व्यवहाराकरिता सक्षम करता येणार नाही मागणी आणि पुरवठा यातील अंतर तसेच राहिलेले दिसते प्रधानमंत्री जनधन योजनेतील 23% खाती रिकामीच आहेत सप्टेंबर मध्ये केलेल्या पाहणीनुसार असे निर्देशनास आले आहे की दहा दशलक्ष खात्यामध्ये केवळ एक रुपया शिल्लक असून बँक अधिकाऱ्यांनी शून्य रुपये खात्याऐवजी किमान रुपया एक याकरिता प्रयास केलेले आहेत

भारतामध्ये अनौपचारिक क्षेत्रात अधिकाधिक रोजगार आहेत आणि प्रामुख्याने याच रोजगार रोखीने चालतो कॅशलेस व्यवहाराला प्रोत्साहित करणारी विद्यमान प्रणाली ही पूर्वीच्याच धोरणात्मक प्रणालीचा भाग आहे अधिक अधिक साक्षरता हे त्याचेच उद्दिष्ट आहे याचा एक भाग म्हणून शासनाने सेवा करात कपात केली आहे त्याचबरोबर डेबिट आणि क्रेडिट कार्ड वरील व्यवहारावरील शुल्क मध्ये कपात केली आहे शासनाच्या ई-पेमेंट प्लास्टिक पेमेंट आदींवर देखील गेल्या काही महिन्यात शासनाने भर दिला आहे एका दृष्टीने हे भारताचे भवितव्य होय प्रश्न एवढाच आहे की मुख्यतः रोखीनेच व्यवहार करणाऱ्या या देशाला विशेषतः ग्रामीण भारतात हे पचनी पडेल काय मोजावी ?

रिझर्व बँकेच्या जुलै 2016 च्या आकडेवारीनुसार बँकांनी रद्द केलेल्या किंवा माघारी घेतलेल्या कार्ड्सच्या बदल्यात 697.2 दशलक्ष डेबिट कार्ड आणि 25.9 दशलक्ष क्रेडिट कार्ड्स ग्राहकांना प्रदान केली यातील महत्त्वाचा भाग म्हणजे कार्डांची एकूण संख्या वैयक्तिक काढा एवढी नव्हती सर्वसाधारणपणे शहरी भागातील रहिवासी आणि अनेकविध बँकांची कार्ड बाळगतात आणि आता ही स्थिती ग्रामीण भारतातही दिसून येत आहे अशी कार्ड मुख्यतः तीन उद्दिष्टांकरिता वापरली जातात एक एटीएम मधून रोखीने पैसे काढणे ऑनलाइन पेमेंट करणे विक्रीच्या मूलस्थानी भुक्तान करणे उदाहरण दुकाने उपहारगृह इंधन भरण्याकरिता वगैरे इंटरनेटच्या माध्यमातून साधारणता 26 टक्के लोक आठवड्याच्या हिशोबात 200 मिलियन ग्राहक डिजिटल सेवेचा उपयोग करतात आधुनिक बँकिंग प्रणाली सामाजिक असमतोल दूर करण्याच्या दिशेने प्रयत्नशील आहेत आताच्या क्षणी 18% एटीएम ग्रामीण भागात कार्यरत आहे रिझर्व बँकेच्या स्वतःच्या संशोधनाचे निष्कर्ष असे आहे की महिला लोकसंख्येची प्रमाण आणि ग्रामीण जनतेचे प्रमाण तुलनेने अधिक असलेले राज्य आर्थिक साक्षरतेच्या दृष्टीने कनिष्ठ स्तरावर आहेत

गुगल इंडिया आणि बोस्टन कन्सल्टिंग ग्रुप यांच्या संयुक्त विद्यमाने केलेल्या अहवालामध्ये असे नमूद केले आहे की गेल्या वर्षी साधारणपणे 75 टक्के व्यवहार हा रोखीने केला जात होता हेच प्रत्यक्ष विकसित देश उदाहरणार्थ अमेरिका जपान फ्रान्स जर्मनी इत्यादी मध्ये याचा वाधटा वीएस ते पंचवीस टक्के इतका आहे नोटबंदीच्या निर्णयामुळे भारतातील मोबाईल तसेच इट वॉलेट कंपनीचे व्यापार चार पटीने वाढले आहेत भारतातील अधिकतर व्यवहार वस्तू आणि सेवांसाठी होते आणि विक्री केंद्राच्या अनेक ठिकाणी या यंत्रणेचा पुरेसा शिरकाव झालेला नाही अजूनही कोट्यावधी जनतेची बँकेत खाती देखील नाहीत त्याचाही माध्यमातून पैसे देण्याचा सहसंबंध आलेला नाही त्यांच्याकडे इंटरनेटची सुविधा नाही त्यासाठी लागणारे वातावरण नाही आणि त्यांना ऑनलाइन पेमेंटच्या पद्धती ही माहित नाही याकरिता आपल्याकडे फार मोठ्या योजना प्रमाणात डिजिटल सेवेचा प्रसार व्हायला हवा त्याचबरोबर विक्रीच्या मूलस्थाने डिजिटल व्यवहारांची साथ व्हायला हवी ग्रामीण भारतात आणि लहान शहरे हे देखील उद्दिष्ट असायला हवे यावर्षी जुलै महिन्यात 841 दशलक्ष व्यवहार डेबिट कार्डच्या माध्यमातून एटीएम तसेच विक्रीच्या मूलस्थानी केलेले आहे यापैकी 92 टक्के व्यवहार एटीएम मधून रोखीने होते आणि हे पैसे काढण्याचे सूचीने यावरून एकच दिसून येते की भारतीयांचा उद्देश या प्रामुख्याने रोखीने पैसे काढणे इतकाच होता डिजिटल व्यवहारांशी ठरलेली उद्दिष्टे पाहता हे न येणे हा अडथळाच आहे मोबाईल इंटरनेटचा शिरगाव डिजिटल व्यवहारासाठी महत्वपूर्ण ठरू शकतो पूर्वी बँक कार्ड आधारित केलेल्या व्यवहारांवर सेवा शुल्क लावत असत आता मात्र सेवा शुल्क लावणे हे कालबाह्य ठरत आहे त्याचप्रमाणे ग्रामीण भारतातील अल्प साक्षरतेचे प्रमाण आणि इंटरनेटच्या प्रमाणात माध्यमांची अन उपलब्धता किंवा या माध्यमांसाठी लागणाऱ्या लहान सहान गोष्टीची उणीव देखील डिजिटल व्यवहारांसाठी त्रासदायक ठरत आहे

कॅशलेस ग्रामीण अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने

चलन प्रभावी अर्थव्यवस्था

भारतामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात रोखीने चलन फिरत असते चलनातील या रकमेचे प्रमाण भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 13% इतके आहे मुख्यतः रोखीनेच व्यवहार करणे जवळजवळ 95% हा व्यवहार रोखीने केला जातो फार मोठ्या प्रमाणावरील असंघटित क्षेत्रातील रोजगार रोखीनेच केला जातो याकरिता डिजिटल साक्षरतेची आवश्यकता नसते एटीएम चा वापर प्रामुख्याने रोखीने पैसे काढण्याकरिता केला जातो आणि इतर लोक ऑनलाईन व्यवहार टाळले जातात आपल्याकडे फार मोठ्या प्रमाणात एटीएम कार्ड्स आहेत त्यामध्ये 21 कोटी रूपा

कार्स चा समावेश आहे परंतु 92 टक्के व्यवहार रोखीने पैसे काढण्याकरिता केले जातात कार्ड मधून व्यवहार करण्याची संख्या ही शहरी निमशहरी भागात मोठ्या प्रमाणात असून ग्रामीण भागात याची कमतरता दिसते

विस्ताराणाच्या भुजा

	आयसीआयसीआय	एचडीएफसी	अॅक्सिस
एकूण शाखा बँक	3753	3062	2402
बँक उपलब्ध नसलेली क्षेत्रे	448	318	438
शाखांची टक्केवारी	11.9%	10.4%	18.2%
2014 आर्थिक वर्षातील एकूण शाखा	653	341	455
2014 आर्थिक वर्षात सुरू केलेल्या शाखा	317	230	298
नव्या शाखांची टक्केवारी	48.5	67.4	65.5
ग्रामीण शाखांची संख्या	841	674	576
बँक उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्रांची टक्केवारी	53.3	47.2	76

स्रोत एडलबीस संशोधन

विक्रीच्या मूलस्थानी साधनांची कमतरता रिझर्व बँकेच्या अहवालाप्रमाणे 1.44 दशलक्ष ठिकाणी विक्रीच्या मूलस्थानी यंत्रणा अस्तित्वात आहे ही यंत्रणा अनेकविध ठिकाणी बँकांनी सुरू केलेले आहे असे जुलै 16 च्या अहवालात नमूद केले आहे यातील बहुतेक यंत्रणा ही शहरी किंवा निषेरी विभागात आहे

ग्रामीण भागातील मोबाईल इंटरनेटचा दुर्बल वावर

डिजिटल व्यवहारांसाठी इंटरनेट जोडणी आवश्यक असते. ग्रामीण भागात भारतामध्ये अल्प इंटरनेट जोडण्या आहेत याच्या जोडीला गरिबी आणि अशिक्षितकार याही समस्या आहेत या सर्वांमुळे प्लास्टिक मनीच्या व्यापक व्यवहारांवर मर्यादा येत आहेत खाजगी क्षेत्रातील बँका ग्रामीण भागातील हळुवारपणे आपली उपस्थिती जाणून देत आहेत सन 2014 च्या वार्षिक आर्थिक सर्वेक्षणात नमूद करण्यात आले की खाजगी क्षेत्रातील बँकांपैकी ज्यांच्या नवीन शाखा मधील 50 ते 65 टक्के शाखा या ग्रामीण भागात सुरू झालेल्या आहेत खाजगी क्षेत्रातील नामांकित अशा आयसीआयसीआय बँक अॅक्सिस बँक एचडीएफसी बँक तसेच एस बँक या बँकांनी विस्तारा दरम्यान बँक नसलेल्या ठिकाणी किंवा कमी बँका आहे अशा ठिकाणी गेल्या पाच वर्षात आपली हजेरी लावलेली आहे रिझर्व बँकेने ग्रामीण क्षेत्रातील ज्या विभागात बँका नाहीत अशा ठिकाणी प्राधान्य देण्याचे आदेश सन 2013 ते 2016 या मासिक योजनेअंतर्गत दिलेले आहेत रिझर्व बँकेने नवीन सुरू होणाऱ्या शाखेपैकी 25% शाखा या ग्रामीण क्षेत्रात सुरू करण्याचे निर्देश दिलेले आहे त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती बँक ज्या ठिकाणी 25 पेक्षा टक्यापेक्षा अधिक शाखा उघडलेल्या जातील त्यांना अर्थसहाय्य देणार आहे त्याचा फायदा पुढील वर्षी नवनवीन शाखा सुरू करण्याकरता होईल

भवितव्य आणि पुढील मार्गक्रमण देशातील एकूण 86.9% चलनी नोटांपैकी बहुतांश अवैद्य चलन अवघ्या काही काळात बँकांमध्ये जमा केले अशावेळी दैनंदिन जीवन काही काळ विस्तारत होणे साहजिकच आहे विशेष करून ज्या भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये आजही असंघटित क्षेत्रामध्ये व्यापक प्रमाणात रोजगार निर्मितीला संधी दिले जाते जिथे धनादेश देखाचा संबंधही येत नाही त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष तसेच अप्रत्यक्ष कर चुकवेगिरीचे प्रमाण अधिक आहे आणि अर्थशास्त्रीय प्रगतीचा प्रगतीचा अंदाज बांधताच देऊ शकत नाही उदाहरणार्थ कृषी उत्पन्नावर कर नाही यातील बहुतेक जणांकडे 798 मध्ये सुरू केलेल्या किसान क्रेडिट कार्ड आहे त्याचप्रमाणे नोफिल खात्याची विद्यमान सरकारने मोजदाद सुरू केलेली आहे आजही आपली कृषी आधारित अर्थव्यवस्था ही मध्या स्थानामार्फत चालते यातील व्यापारी शेतकऱ्यांना रोखीने पैसे देतात आणि किमती दरम्यान चा नफा कमवतात जनधन आधार मोबाईल डिजिटल व्यवहार संस्कृतीला प्रोत्साहित करू शकतो देशाच्या अतिदुर्ग अशा ठिकाणी याचा प्रसार होत आहे सन 2009 स*** आधार कार्डाची सुरुवात झाली आणि फक्त सातच वर्षात या प्रकल्प अंतर्गत १.७ अब्ज लोकांनी किंवा देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या 88% लोकांनी या करिता नोंदणी केली शासन फार मोठ्या प्रमाणात जनधन आधार मोबाईलच्या माध्यमातून बँकांमध्ये पैसे जमा करत आहे डायरेक्ट टू ट्रान्सफर डिजिटल व्यवहारात बदलची जागृती या गोष्टींमुळे या गोष्टींमुळे येऊ शकते

ग्रामीण भागातील मोबाईल इंटरनेटचा दुर्बल वावर

डिजिटल व्यवहारांसाठी इंटरनेट जोडणी आवश्यक असते. ग्रामीण भागात भारतामध्ये अल्प इंटरनेट जोडण्या आहेत याच्या जोडीला गरिबी आणि अशिक्षितकार याही समस्या आहेत या सर्वांमुळे प्लास्टिक मनीच्या व्यापक व्यवहारांवर मर्यादा येत आहेत खाजगी क्षेत्रातील बँका ग्रामीण भागातील हळुवारपणे आपली उपस्थिती जाणून देत आहेत सन 2014 च्या वार्षिक आर्थिक सर्वेक्षणात नमूद करण्यात आले की खाजगी क्षेत्रातील बँकांपैकी ज्यांच्या नवीन शाखा मधील 50 ते 65 टक्के शाखा या ग्रामीण भागात सुरू झालेल्या आहेत खाजगी

क्षेत्रातील नामांकित अशा आयसीआयसीआय बँक अॅक्सिस बँक एचडीएफसी बँक तसेच एस बँक या बँकांनी विस्तारा दरम्यान बँक नसलेल्या ठिकाणी किंवा कमी बँका आहे अशा ठिकाणी गेल्या पाच वर्षांत आपली हजेरी लावलेली आहे रिझर्व बँकेने ग्रामीण क्षेत्रातील ज्या विभागात बँका नाहीत अशा ठिकाणी प्राधान्य देण्याचे आदेश सन 2013 ते 2016 या मासिक योजनेअंतर्गत दिलेले आहेत रिझर्व बँकेने नवीन सुरु होणाऱ्या शाखेपैकी 25% शाखा या ग्रामीण क्षेत्रात सुरु करण्याचे निर्देश दिलेले आहे त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती बँक ज्या ठिकाणी 25 पेक्षा टक्यापेक्षा अधिक शाखा उघडलेल्या जातील त्यांना अर्थसहाय्य देणार आहे त्याचा फायदा पुढील वर्षी नवनवीन शाखा सुरु करण्याकरता होईल

भवितव्य आणि पुढील मार्गक्रमण देशातील एकूण 86.9% चलनी नोटांपैकी बहुतांश अवैद्य चलन अवघ्या काही काळात बँकांमध्ये जमा केले अशावेळी दैनंदिन जीवन काही काळ विस्तारत होणे साहजिकच आहे विशेष करून ज्या भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये आजही असंघटित क्षेत्रामध्ये व्यापक प्रमाणात रोजगार निर्मितीला संधी दिले जाते जिथे धनादेश देखाचा संबंधही येत नाही त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष तसेच अप्रत्यक्ष कर चुकवेगिरीचे प्रमाण अधिक आहे आणि अर्थशास्त्रीय प्रगतीचा प्रगतीचा अंदाज बांधताच देऊ शकत नाही उदाहरणार्थ कृषी उत्पन्नावर कर नाही यातील बहुतेक जणांकडे 798 मध्ये सुरु केलेल्या किसान क्रेडिट कार्ड आहे त्याचप्रमाणे नोफिल खात्याची विद्यमान सरकारने मोजदाद सुरु केलेली आहे आजही आपली कृषी आधारित अर्थव्यवस्था ही मध्या स्थानामार्फत चालते यातील व्यापारी शेतकऱ्यांना रोखीने पैसे देतात आणि किमती दरम्यान चा नफा कमवतात जनधन आधार मोबाईल डिजिटल व्यवहार संस्कृतीला प्रोत्साहित करू शकतो देशाच्या अतिदुर्ग अशा ठिकाणी याचा प्रसार होत आहे सन 2009 स*** आधार कार्डाची सुरुवात झाली आणि फक्त सातच वर्षांत या प्रकल्प अंतर्गत १.७ अब्ज लोकांनी किंवा देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या 88% लोकांनी या करिता नोंदणी केली शासन फार मोठ्या प्रमाणात जनधन आधार मोबाईलच्या माध्यमातून बँकांमध्ये पैसे जमा करत आहे डायरेक्ट टू ट्रान्सफर डिजिटल व्यवहारात बदलची जागृती अशा गोष्टींमुळे येऊ शकते

कॅशलेस इकॉनोमी साठी शासनाचे योगदान

अलीकडच्या काळात शासन आणि नागरिक यांचा अनेक ठिकाणी संबंध येऊ लागला आहे कॅशलेस अर्थव्यवस्थेसाठी शासनाला महत्त्वाची भूमिका बजवावी लागेल आणि अनेक ठिकाणी कॅशलेस व्यवहारांसाठी सक्ती करावी लागेल काही ठिकाणी विशिष्ट रकमेवरील व्यवहारांसाठी डिजिटल पेमेंटची सक्ती करावी लागेल शासनाने अशा तरीची सुरुवात केली आहे अशा उदाहरणार्थ पासपोर्टसाठी लागणारी फी ही कॅशलेसच्या माध्यमातून ऑनलाईन पेमेंट किंवा बँक ड्रॉप त्याचबरोबर इतर कर देयके आयकर विक्रीकर उत्पादन शुल्क हे सक्तीने कॅशलेस व्यवहाराच्या माध्यमातून वसुली करावी लागतील असंघटित क्षेत्रातील लोकांसाठी घरगुती व्यवहार करताना एक ते दोन टक्के सूट प्रोत्सांनासाठी देण्याचा सरकारचा मानस आहे यामध्ये घरगुती लवकर चाकर झाडूवाले यांच्या सेवा अंतर्भूत आहेत यामध्ये दोन गोष्टी साध्य होतील घरगुती मालकांना कॅशलेस व्यवहारासाठी उत्तेजन मिळेल आणि दुसरे म्हणजे असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी आर्थिक साक्षरता वाढेल उत्तेजनार्थ देण्यात येणाऱ्या रक्कम किंवा अनेक ठिकाणी जाणकार जाणली जाणारे या अतिरिक्त शासनाला अनेकविध कार्यक्रमाद्वारे कॅशलेस व्यवहारांसाठी व्यापक व्यासपीठ मिळवून द्यावे लागेल शासनाच्या या कार्यात क्रमांक खाली गोष्टींना समावेश होऊ शकतो आर्थिक साक्षरतेसाठी शिफारस केलेल्या चौकटीमध्ये फाईव्ह ए चे महत्व अनन्यसाधारण आहे त्याच पाच ए म्हणजे उपलब्धता सुलभता स्वीकार्यता सामर्थ्य आवरणेस जागृती इत्यादी कॅशलेस व्यवहारातून हेतू साध्य केला जातो

संदर्भ ग्रंथ

1. एडलवाइस फायनान्शियल सर्व्हिसेस. (2023). एडलवाइस इन्व्हेस्टमेंट रिसर्च रिपोर्ट. मुंबई: एडलवाइस ग्रुप.
2. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया. (2023). आरबीआय मासिक बुलेटिन. मुंबई: आरबीआय प्रकाशन विभाग.
3. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया. (2022-23). रिझर्व्ह बँकेचा वार्षिक अहवाल. मुंबई: रिझर्व्ह बँक प्रकाशन विभाग.
4. एचडीएफसी बँक लिमिटेड. (2023). वार्षिक आर्थिक अहवाल. मुंबई: एचडीएफसी बँक.
5. आयसीआयसीआय बँक लिमिटेड. (2023). वार्षिक अहवाल. मुंबई: आयसीआयसीआय बँक.
6. अॅक्सिस बँक लिमिटेड. (2023). आर्थिक व वार्षिक अहवाल. मुंबई: अॅक्सिस बँक.
7. यस बँक लिमिटेड. (2023). वार्षिक आर्थिक अहवाल. मुंबई: यस बँक.
8. भारतीय आर्थिक अध्ययन संस्था. (2023). भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा विश्लेषणात्मक अहवाल. नवी दिल्ली.